

Asya Studies

Akademik Sosyal Araştırmalar / Academic Social Studies
Year: 8, Number: 30, p. 203-216, Winter 2024

II. Türk Kağanlığı Devlet İdeolojisi İçerisinde Bilge Tonyukuk *Bilge Tonyukuk Within the State Ideology of the Second Turkic Qaghanate*

ISSN: 2602-2877 / E-ISSN: 2602-263X

Araştırma Makalesi
Research Article

Makale Geliř Tarihi
Article Arrival Date
22/11/2024

Makale Kabul Tarihi
Article Accepted Date
28/12/2024

Makale Yayın Tarihi
Article Publication Date
29/12/2024

Asya Studies

Doç. Dr. Ayten Akcan
Hitit Üniversitesi
Yönetim ve Organizasyon Bölümü
ayten.akcan7@gmail.com
ORCID: 0000-0003-0974-5263

Öz

Var oldukları tarihten beri değişik devletler kuran Türklerin, kendilerine özgü oluşturdukları devlet anlayışı ve hızlı teşkilatlanma yetenekleri ile dikkat çeken bir millet olduğunu anlıyoruz. Tanrı'dan "kut" alma ve tabiata dayalı temeller üzerine biçimlendiği düşünölen Türk devlet anlayışında temel kaynak ilahî güçtü. Kut kavramının, yönetim erki için kullanıldığında kağanın bedeninde somutlaşan bir güce karşılık geldiği, bu güç ile halka nizam veren ve halkı bir arada tutan bir yapıya büründüğü II. Türk Kağanlığı'ndan kalan yazıtlarda açıkça belirtilmiştir. Zira Türk devlet anlayışında yöneticiler, daima halka dönük bir siyaset izleyen, halkın ihtiyaçlarını karşılayan ve onların güvende olması için çabalayan bir tutum içerisinde olmuşlardır. Zamanla da devleti ayakta tutabilmek için vatan, millet, siyasi iktidar ve teşkilatlanma temel prensipleriyle farklı coğrafyalarda olsa bile belirli bir Türk devlet ideolojisini meydana getirmişlerdir.

İkinci Türk Kağanlığı (682-744) döneminde vezir olarak görev yapan Tonyukuk da Türk devlet sistemi içinde Kağanlığın ideolojik faaliyetlerinden sorumlu ana ideolog idi. Tonyukuk süreç içerisinde siyasi ve kültürel konulardaki faaliyet planlamasında etkili olduğu kararlarla bilge unvanını kazanmış ve aynı zamanda Yüksek Mahkeme başkanı mevkiine getirilmiş önemli bir Türk devlet adamıdır. Tonyukuk aynı zamanda 725/726 yılında ölünceye kadar İleriş Kutlug (682-691), Kapgan (692- 716), Bilge (716-725) kağanların devirlerinde devletin ilerlemesi, dış ve iç tehditlerin bertaraf edilmesi, sosyal ve idari düzenin korunması ve yürütölmesi konularında devlete büyük katkı sağlamıştır. Çalışmanın amacı II. Türk Kağanlığı'nda önemli bir stratejist olarak bilinen Tonyukuk'un faaliyetlerini analiz etmeye çalışarak Türk devlet anlayışının ve ideolojisinin gelişimine sağladığı yararların neler olduğu tespiti amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: II. Türk Kağanlığı, Bilge Tonyukuk, Yönetim, Hâkimiyet, Strateji

Abstract

We understand that the Turks, who have celebrated different states since their existence, are a nation that attracts attention with their unique understanding of the state and their ability to rapidly organise. The main source of the Turkish state understanding, which was thought to be shaped on the basis of receiving 'kut' from God and nature, was divine power. When the concept of kut is used for the ruling power, it is clearly stated in the inscriptions from the Second Turkish Qaghanate that it corresponds to a power embodied in the body of the kaghan, and with this power, it takes on a structure that gives order to the people and keeps the people together. Because in the Turkish state understanding, the rulers have always been in an attitude that follows a public-oriented policy, meets the needs of the people and strives for their safety. In time, in order to sustain the state, they created a certain Turkish state ideology with the basic principles of homeland, nation, political power and organisation, even in different geographies.

Tonyukuk, who served as vizier during the Second Turkish Qaghanate (682-744), was the main ideologist responsible for the ideological activities of the Qaghanate within the Turkish state system. Tonyukuk was an important Turkish statesman who gained the title of sage with the decisions he influenced in the planning of political and cultural activities in the process and was also appointed as the president of the Supreme Court. Tonyukuk also made great contributions to the progress of the state, the elimination of external and internal threats, the protection and execution of social and administrative order during the reigns of Ilerish Kutlug (682-691), Kapgan (692- 716), Bilge (716-725) Qaghans until his death in 725/726. The aim of the study is to analyse the activities of Tonyukuk, who is known as an important strategist in the Second Turkish Qaghanate, and to determine the benefits he provided to the development of the Turkish state understanding and ideology.

Keywords: II. Turkish Qaghanate, Bilge Tonyukuk, Administration, Dominance, Strategy

Atf Bilgisi / Citation Information

Akcan, A. (2024). II. Türk kağanlığı devlet ideolojisi içerisinde Bilge Tonyukuk. *Asya Studies*, 8(30), 203-216.
<https://doi.org/10.31455/asya.1589971>

GİRİŞ

Türkler çok eski zamanlardan bu yana tarihte var olmuş ve büyük devletler kurmuş kadim bir millettir. Türklerin tarih sahnesine çıktıkları coğrafyanın günümüzdeki Moğolistan sınırları içinde kalan Avrasya ormanları ve bozkırları olduğu düşünülmektedir. Şu ana kadar yapılan araştırmalar Türk kültürünün ilk gelişme alanı olarak Altay, Sayan ve Tanrı Dağları'nı göstermektedir. Aynı zamanda Orhun bölgesindeki Ötüken Dağı ve ormanının yüzyıllarca Türk boyları tarafından kutsal olarak kabul edildiği, kurulan siyasî birliklerin toplanma ve yayılma merkezi olduğu anlaşılmaktadır. Zamanla buldukları bölgeden batıya doğru göç etmeye başlayan bu Türk toplulukları, askerî ve siyasî merkezlerini değiştirerek egemenlik sahalarını genişletmişlerdir (Kafesoğlu, 2017: 219). Fakat unutulmamalıdır ki bu göçler kendi başına dağınık yer değiştirmeler değildir; ciddi organizasyon ve yönetim yeteneğini gerektiren planlı hareketlerdir.

Dilbilimciler ön-Türk dilinin MÖ 3000 yılları gibi erken bir tarihte Türkistan civarında konuşulduğu kanaatinde. Türkçe konuşan bu toplulukların oluşturduğu kültür, bozkır kültürü olarak isimlendirilmiş ve yüksek, geniş alanlarda hayvancılığa dayalı geçim şekliyle gelişmiş bir göçebe kültür ortaya çıkmıştır. Bu hayat tarzının önemli bir unsuru da “at”tır. At ‘*Türklere*’ geniş coğrafyaya hâkimiyeti ve hızı ile savaşlarda üstünlük kazandırmıştır. Hatta konar-göçerler için aynı zamanda bir yoldaş oldukları için ölenlerin atlarının onlarla yolcu edildiği¹ anlaşılmaktadır (Linghu, 1988: 909-910).

Eski Türk kültürü komşu kültürlerden farklıdır. Bu farklılaşma hem yaşadıkları coğrafya hem de oluşturdukları göçebe hayatı itibarıyla tabiidir. Kuşkusuz Türkistan coğrafyasında göçebe ya da yarı göçebe hayat süren bu toplulukların güçlü devletler kurmalarında birer halk mozaiki olmalarının payı büyüktür. Kurulan bu devletlerde halkların uyum içerisinde bir arada yaşatılmasına büyük özen gösterilmiştir. Aynı zamanda güçlü bir merkezleştirilmiş iktidarın yönetiminde halkların kimliklerini, dillerini, kültürlerini, dinlerini koruma altına alarak Türk devlet anlayışı meydana getirilmiştir (Findley, 2019: 27-28; Golden, 2002: 31-35; Roux, 2008: 50-55, Chaliand, 2001: 19-25). İşte bu denge ve tutarlılık içerisinde Eski Türklerde devlete kutsallık kazandıran otorite, iradesini ve gücünü milletin varlığından almıştır. Devlet kavramı millet, ülke, egemenlik ve teşkilatlanma temelinde somutlaşmıştır (Ekrem, 2006: 23-24; Taneri, 1981: 11).

İlk defa Türk adını taşıyan ve devlet inşası bakımından önemli bir adım olan siyasî yapı ise MS 552’de I. Türk Kağanlığı olarak ortaya çıkmıştır. Fakat biz bu çalışmada II. Türk Kağanlığı’ndan ve Bilge Tonyukuk’dan bahsedeceğiz. Kağanlığın oluşturduğu yönetim sistemini, Türk yönetim düşüncesi içerisindeki yerini, kişi ve kurumların davranışlarına yön veren, toplumsal ve siyasî bir öğreti oluşturan fikirlerini yani ideolojilerini ele almaya çalışacağız. Aynı zamanda o dönemin önemli bir devlet adamı olan Tonyukuk’tan nasıl faydalandıklarını ve Tonyukuk’un Kağanlık’a sağladığı katkıların neler olduğu konusuna dikkat çekmeye çalışacağız.

6. yüzyılda Türkistan için “*Türkiye*” (Turcia) adı ilk defa Bizans kaynakları tarafından kullanılmıştır. Türklerin daha sonraki dönemde Yakın Doğu, Kafkaslar, Kuzey Karadeniz, Balkanlar ve Doğu Avrupa’ya gelmesi ile buraları da “*Türkiye*” olarak adlandırılmıştır (Günel, 2004: 16). Çin kaynaklarında ilk defa 542 yılında “*Tu-kue*” Türkler adıyla zikredilen (Orkun, 2004: 14, 17), kökenleri Güney Sibirya’ya dayanan Türk boyları daha sonra Altay Dağları’nın güney bölgesine gelerek burada yaşamaya başlamışlardır. Bu sırada Juan-Juanlara karşı ayaklanan Tölesleri 546 yılında yenerek nüfus ve asker açısından güçlerini artırmışlar ve 552 yılında I. Türk Kağanlığı’nı kurmuşlardır. Devletin kurucu kadrosu Türk tarihinin efsanevi hanedanı Aşina²’dır (Erkoç, 2018: 54). Devleti kuran kağan, İl Kağan Bumın’dır. Daha sonra yönetime Kara Kağan ve Mukan Kağan geçmiştir ve 20 yıl yönetimde kalan Mukan Kağan döneminde I. Türk Kağanlığı her yönden gelişmiştir. Türkler, güçlü teşkilatçılık özellikleri ve hızlı manevra kabiliyetine sahip olan orduları ile Türkmenistan’ı ve Kuzey Çin’i kısa sürede egemenlikleri altına almışlardır. Daha sonra Kore’den Karadeniz’in kuzeyine, Kafkaslara, Kuzey Afganistan’a kadar olan coğrafyada hâkimiyetlerini

¹ “Göktürkler ölenin (hayattayken) bindiği atı ve gündelik (hayatta) kullandığı eşyalarını, bedeniyle birlikte yakar, küllerini toplarlar ve zamanı geldiğinde külleri gömerler”. Atlar, aynı zamanda merasimlerde de yer tutar: “sürü halinde at biner ve geniş bir daire etrafında dönerler, bunu yüz defa tekrar ederler...”. Gaoche (Koçu) Türkleri ise atlarıyla aynı şekilde yüz tur dönerler. Tuyü Hunlar’da olduğu gibi Göktürkler’de de “at hırsızları” affedilmez. Zira adam öldürenler gibi at çalanlara verilen ceza da ölümdür. Daha fazla bilgi için bkz: Linghu, D. (令狐德棻). (1988). *Zhou Shu (周書) (Zhou Kayıtları)*. Zhonghua Shuju; Wei, Z. (魏徵). (1988). *Sui Shi (隋史) (SS: Sui Tarihi)*. Zhonghua Shuju; Kirilen, G. (2021). *Göktürklerle Kalan Miras*. Ötüken Neşriyat.

²Ashina olarak Çin kaynaklarında belirtilen bu boyun Eski Türkçe yazıtlarda şimdiye kadar Türkçe şekliyle karşılaşılmamıştır. Soğdça yazılmış Göktürklerle (I. Türk Kağanlığı) ait olan Bugut Yazıtı Yoshida tarafından çevrilmiş ve bu çeviri de bu boy adı yazıtın B1 satırında (‘) şy-n’s olarak geçmektedir ve Yoshida bu adı *Aşinas olarak okumuştur. Daha fazla bilgi için bkz: Ölmez, M. (2016). Ongi Yazıtı, Sorunlar ve Çözüm Önerileri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 64 (1), 43-86.

genişletmişlerdir. İç Asya'ya baştan aşağıya hâkim olarak Doğu Avrupa'ya taşan büyük bir devlet kurmuşlardır (Gumilev, 1967: 437-439). Ayrıca Muğan Kağan döneminde (553-572) I. Türk Kağanlığı, nüfuz ettiği topraklarda birçok kavmi hâkimiyet altına almıştır. Kağanlığın kuzeyindeki Kırgızlar ve doğusundaki Kitanlar (Qidan) Türk Kağanlığı'na boyun eğmek zorunda kalan kavimlerden olmuşlardır. Bir taraftan Kuzey Çin'deki devletlerin mücadelelerine karşın Mukan Kağan diğer taraftan Kuzeybatı Çin'deki Tuyuhun Devleti'ne de korku yaşatmıştır (Erkoç, 2016: 46). O dönemde devlet doğu ve batı kanadı olarak ikili teşkilat yapısı ile yönetiliyordu. Devletin esas yöneticisi Mukan Kağan olmakla birlikte batı kanadında İstemi Yabgu bulunmaktaydı. Ancak 582 yılında batı ve doğu kanadı bağımsız hareket etmeye başlayınca, devletin idarî ve siyasî yapısında sorunlar ortaya çıktı (Wang, 1982: 149). 630 senesine gelindiğinde artık her iki yönetim Çin egemenliğine girmiş ve hemen hemen elli yıl Çin etkisinde yaşamışlardır (Taşağıl, 1993: 51). Bozulan bu yapıyı 682 yılında Kutlug Kağan, Çin'den kaçan Tonyukuk'u yanına alarak siyasî ve idarî açıdan tekrar düzeltilmiş ve devleti yeniden ayağa kaldırmıştır. Tarihte II. Türk Kağanlığı olarak bilinen bu dönemde, kağanlık güçlü bir şekilde yeniden yetki sahibi olmuştur. Kutlug "İlteriş Kağan" unvanını almış, Tonyukuk da devletin veziri, danışmanı ve komutanı olarak yeni yönetimde görevine başlamıştır. İlteriş Kutlug Kağan devleti hızlı bir şekilde güçlendirmiş ve 692 yılında ölmüştür. Onun ölümünden sonra devleti 24 yıl yönetecek olan Kapgan, II. Türk Kağanlığı'nın kağanı olmuştur. Kapgan Kağan Çin'i devamlı baskı altında tutmuş, bütün Türk boylarını bir bayrak altında birleştirmiş, devletin sınırlarını daha da genişletmiştir. Kapgan Kağan zamanında (692-716) da Bilge Tonyukuk, kağanlığa hizmetini sürdürmüş ve devlete fayda getirecek işler yapmıştır (Durmuş, 2019: 38). Fakat 716 senesinde Bayırkuların Kapgan Kağan'a pusu kurmasıyla kağan ölmüştür. I. Türk Kağanlığı'nın yönetimi oğlu İnel (Ünal)'e geçmiştir ama İnel başta kısa süreli kalabilmiştir. İdare bu süreçte İlteriş Kutlug'un oğlu Bilge Kağan'a verilmiştir. Aynı zamanda Bilge Kağan'ın kardeşi Köl Tigin bu süreçte devletin askeri kanadını tanzim etmekle görevlendirilmiştir.

Bilge Kağan, Köl Tigin ve Tonyukuk'un yönetim dönemi; II. Türk Kağanlığı'nın ekonomik, siyasî ve kültürel açıdan oldukça ileri bir seviyeye ulaştığı dönemdir. Devletin toprakları doğal sınırlarına ulaşmış, ülke içerisinde huzur sağlanmış, toplumsal bir birliklilik oluşmuş, ticaret yolları kontrol altına alınmış ve ekonomi bir hayli gelişmiştir. 726 (727) yılında Tonyukuk, 731 yılında Köl Tigin, 734 yılında da Bilge Kağan ölmüştür. Onların ölümünden sonra devletin başına geçen kağanların zayıf yönetimleri ve siyasî başarısızlıkları neticesinde Basmil ve Uygurların saldırıları neticesinde 745 yılında II. Türk Kağanlığı'nın siyasî ve idarî yapısı dağılmıştır (Giraud, 1999).

Bilge Tonyukuk'un Kökeni Meselesi

Tonyukuk keskin zekâsı, derin bilgisi ve savaş alanındaki yetenekleriyle üç Türk kağanına danışmanlık yapmıştı. Askeri işleri ve komşu ülkelerle sürdürülen diplomatik ilişkileri ustalıkla organize etmiştir. Kurumların, olguların ve süreçlerin dönüşümünün analizini bilgeliğiyle iyi yapmıştır. Aynı zamanda halkının derin üzüntüsünü, sevincini, cesaretini ve azmini bir kayaya kazıyarak Türk Tarihi'ne büyük bir miras bırakmış önemli bir devlet adamıdır (Zholdasbekov vd., 2000: 37). Bu önemli anıt mezar kompleksinde bulunan yazıtlar aynı zamanda Türk Tarihi'nin daha çok öğretici tarih türünün örneği olarak kabul edilir.

Bain-Tsokto'dan 66 km uzaklıkta, Tola Nehri'nin sağ kıyısında, Nalayha yerleşim alanının ortasında yer alan (Klyashtorny, 2003, s. 68), Bain-Tsokto Bölgesi'nde bulunduğu için "Bain-Tsokto Yazıtları" olarak da bilinen Bilge Tonyukuk Yazıtları³, 720-725 yılları arasında yazıldığı tahmin edilen "II. Türk Kağanlığı döneminin veziri, kumandanı ve danışmanı" Bilge Tonyukuk tarafından diktirilmiştir (Alyılmaz, 2000: 11). Bilge Kağan ve Kültigin Yazıtları ile birlikte Orhun Yazıtları veya Köktürk Yazıtları adlarıyla anılan bu yazıt, Türk alfabesiyle yazılan dört yüzü yazılı iki taştan oluşmaktadır (Alyılmaz, 2021: 3-36; Smagulov N.B., & Tashagyl, 2015).

³ II. Türk Kağanlığı döneminde Bilge Tonyukuk eliyle yazılıp diktirilen Tonyukuk Yazıtı, iki taştan meydana gelmektedir. Bu yazıtlar Ulan Bator'un yaklaşık 50 km güneyinde kalan Bayan Çokto ismiyle bilinen yerde bulunmaktadır. Aynı zamanda batı kaynaklarında bulunduğu yer ile ilgili olarak "Bain Tsokto Inscriptions" ismiyle anılmaktadır. Bu iki taş tüm yüzeylerinde yazı bulundurmaktadır. Yani dört tarafında da yazılar vardır. Taşlardaki satır sayılarına göre değerlendirme yapacak olursak birinci taşta 35, ikinci taşta 27 satırın yer aldığını görürüz. Toplamda 62 satırdan oluşan bu iki taş, önemli bilgilerle Türk Tarihi'ne büyük katkılarda bulunmuştur. Bu önemli tarihi kaynaklarda II. Türk Kağanlığı'nın ilk yapılanma ve istiklal savaşı verdiği dönemde Tonyukuk'un ne gibi görevlerle ve rollerle kağanlığa hizmet ettiğine dair bilgiler bulunmaktadır. İslamiyet Öncesi Türk Tarihi için önemli bilgiler barındıran bu kaynak, Akar'a göre bir devlet adamının, komutanının emeklilik sonrası anılarını yazdığı bir sanat eseridir. Daha fazla bilgi için bkz: Akar, A. (2021). *Bilge Tonyukuk Yazıtı. Ötügen Neşriyat*; Togan, İ. (2013). *Çin'de Yetişmiş Bir Kadim Devlet Adamı*. H. Ş. User&B. Gül (Ed.), *Yalın Kaya Bitiği OsmanFikri Sertkaya Armağanı* (s. 563-577). Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü.

Tonyukuk Yazıtlarında Bilge Tonyukuk'un doğumu ve kökeni ile ilgili net bilgiler yoktur sadece yazıtın 1. taş batı yüzü 1. satır kısmında Tonyukuk, Çin ülkesinde doğduğunu açıkça söylemiş, doğum yılı ve kökeni ile ilgili bir ipucu vermemiştir. Bu yazıtta Tonyukuk'un verdiği bilgiler arasında doğum tarihine ilişkin herhangi bir bilgiye ulaşılamadığından tarihlendirme genel olarak T'ang Hanedanlığı yıllıklarından yararlanarak tahmin edilmeye çalışılmış ve dolayısıyla bu durum Tonyukuk'un doğum tarihi için farklı⁴ önerilerin sunulmasına yol açmıştır. Liu Mau-tsai, Çin kaynaklarında 716 tarihli olayları anlatılırken Bilge Tonyukuk'un 70 yaşında olduğunu belirtmiş (Liu Mau-tsai, 1958: 170-171), Türk filolojisi sahasında en çok Eski ve Orta Türkçe dönemi ile ilgilenen filolog Sir Gerard Clauson da, Liu Mau-tsai'nin kayıtlarına dayanarak Tonyukuk'un doğum yılını 646 olarak işaret etmiştir (Clauson, 2010: 142). Louis Bazin de Liu Mau-tsai'de ki kayda dayanarak Tonyukuk'un doğum yılını 647 olarak kabul etmiştir (Bazin, 1974: 207). Bilge Tonyukuk'un doğum yılına ilişkin görüşler içerisinde Türk bilim camiasından Ahmet Taşağıl ve Osman Fikri Sertkaya'da 646 yılının dikkate alınması gerektiğini söylemektedirler (Sertkaya, 1979: 288-291).

II. Türk Kağanlığı Dönemi'nde Kutlug İlteriş Kağan, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan'a, kumandan olmuş ve aynı zamanda danışmanlık yapmış olan Bilge Tonyukuk'un soyu ve kimliği ile ilgili bugüne kadar akademik camiada pek çok görüş ortaya atılmıştır. Tonyukuk'un kendine ait bilgi vermeyişi onun tam olarak kökeninin nerden geldiği ile ilgili konularını tartışmalı bir hale getirmiştir. Bilge Tonyukuk'la ilgili olarak yaygın görüş daha önce Mori, Klyastorniy⁵ ve Hirth tarafından gerçekleştirilen bazı çalışmalar tesiriyle Çin eserlerinde adı geçen Ashide Yuanzhen ile Bilge Tonyukuk'un aynı kişi olduğu yönündedir (Sertkaya, 1986: 348-349).

İsmi Ashide Yuanzhen (阿史德元珍) olarak T'ang Hanedanlığı yıllıklarında geçen kişinin Tonyukuk ile aynı kişi olduğu yönünde bu genel kanaat Tonyukuk'un kimliği konusunu epeyce bir karışıklığa sürüklemiştir. II. Türk Kağanlığı'nın kuruluş yıllarında bu kişinin başkomutan olduğu ve Türgeşlerle yapılan bir savaşta hayatını kaybettiği kayıtlara geçmiştir. Friedrich Hirth, Çin kayıtlarına geçen bu ölüm bilgisinin gerçeği yansıtmadığını iddia etmiş ve Tonyukuk ile Ashide Yuanzhen'in aynı kişi olduğunu savunmuştur (Hirth, 1899: 14-15). Fakat bu görüşün aksine Liu Mau-tsai, Ashide Yuanzhen ile Tonyukuk'un aynı kişi olmadığı kanaatinde (Liu Mau-tsai, 1958: 217-218). Liu Mau-tsai'nin görüşüne destek veren L. Bazin, L. Gumilev gibi bazı bilim insanları da Ashide Yuanzhen'in farklı bir kişi olduğunu, sadece iki kişinin hayat hikayelerinde birtakım benzerlikler bulunduğunu, durumun sadece bu benzerlik üzerinden açıklanmasının yanlış olacağını belirtmişler ve bu yaygın görüşü kesin bir şekilde reddetmişlerdir (Bazin, 2011; Gumilev, 1967).

Tanınmış oryantalist-tarihçi ve Orta Asya halklarının tarihi ve kültürü konusunda uzmanlaşmış önde gelen bilim adamlarından biri olan A. N. Bernshtam, "*Orhun-Yenisey Türklerinin Sosyo-Ekonomik Yapısı*" adlı

⁴ Örneğin; Doğum yılının 646 olasılığını Sir Gerard Clauson ortaya atmıştır. Detaylı bilgi için bkz. S. G. Clauson, (2010: 142). Louis Bazin'e göre de 646 senesinden kısa bir süre önce doğmuştur. Bazin 726 senesini de ölüm tarihi olarak belirleyerek yaklaşık 80 yılı biraz aşkın bir süre yaşamış olduğunu bildirmektedir. Detaylı bilgi için bkz.: Bazin, L. (2011). *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri* (Çev.: V. Köken). Türk Dil Kurumu Yayınları.

⁵ Klyastorniy bu görüşünü şöyle açıklamaktadır: Tonjukuk 𐰉𐰺𐰽𐰸 (Toñjuquq 𐰉𐰺𐰽𐰸) adını açıklamaya yönelik girişimler R. Girau ve V. M. Nadelyayev tarafından yakınlarda yapılmıştır. Bu ismi R. Girau ,Tony Yuquq olarak okuyor ve "*yağlanmış kıyafetler giyen kişi*" manasında kullanılması lazımdır şeklinde açıklıyor. V. M. Nadelyayev ise; 𐰉 runik işaretinin olası yorumlarından birini şekillendiren birtakım fonetik biçimlere bağlı kalarak tahli edilen kişinin adını eski Türkçedeki **tujuq* "*toynak*" sözcüğüne karşılık geldiğini ve tüm ismin **tujuq-oq* "*toynak oku*" şeklinde olabileceğini belirtir. Fakat her iki etimolojinin yazarı da bir noktayı atlayarak bu açıklamaları yapmıştır. Onların varsayımlarını tamamen ortadan kaldıran, analiz edilen isim eski Türk onomastiğinde iyi bilinen iki isimden oluşur. Her biri 7.- 9. yüzyıllardaki Türk ve Uygur aristokrasisinin isimlerinde ayrı ayrı kullanılan kelimelerdir: Ton (Tun) jabyu qayan (Ton yabgo Tibet evrağı); Ton tudun; Ton tegin; Ton tarxan (Mahnmag'daki); Yü-ku (*iwok-kuk) şad. İsmi her iki unsurunu etimolojik olarak açıklamaya yönelik ilk girişim, Türk Filolog Ali Ulvi Elöve'ye aittir. Türk dillerinde geniş yaygınlıkta kullanılan "*ton*" kelimesinin "*ilk*", "*ilk doğan*" olarak yorumlanmasına şüphe yoktur; Kaşgarlı Mahmut, bu kelimeyi *tun oçul* "*ilk çocuk (erkek)*", *tun kız* "*ilk çocuk (kız)*" olarak kaydetmiştir. Altayca *tun pala* "*ilk doğan*"; Hakaşça *tun* "*ilk doğan*"; Tuvaca *dun* "*ilk*", "*ilk doğan*"; Kırgızca *tun* "*ilk doğan*"; Özbekçe *to'ng'ich* "*ilk doğan*"dır. Joquq kelimesi için Elöve fiilin kökünü **joq*-tan alır ve -(u)q eki kullanılarak oluşturulan bir sözcük olduğunu söyler. Eğer Çince Yuançjen ismine bakacak olursak, burada yuan ve çjen olmak üzere iki kelime vardır; yuan "*ilk*", "*ilk doğan (çocuk)*"; çjen "*mücevher, hazine*" anlamına gelir. Çince Yuançjen, Türkçe Tonjuquq "*ilk doğan mücevher*", "*ilk doğan hazine*" anlamı ile verilir. Ayrıca, (Çin kaynaklarında) bu Türkçe kelimelerin, soyluların onursal isimlerinde sıklıkla ayrı ayrı kullanılmış olması, bu kelimedeki her iki unsura da netlik kazandırmaktadır. Bu şekilde, F. Hirth'in Aşide Yuançjen'in Tonyukuk ile özdeşliğine dair olan hipotezinin tarihsel açıklaması yanında, aynı zamanda onomastik olarak da bir doğrulama bulduğunu söylemek mümkündür. Daha fazla bilgi için bkz.: Klyastorniy, S. G. (1966). Tonyukuk-Aşide Yuançjen, Tyurkologičeskij Sbornik (Andrey Nikolayeviç Kononov'a 60. Yaş Armağanı). *SSCB Orta Asya Bilim Akademisi Enstitüsü*, Nauka Yayınevi; Abduali, B., Konuratbayeva, Z. M., Abikenova, G. T., Karipzhanova, G. T., Sagdieva, R. K., Husnutdinov, D. H., & Giniyatullina, L. M. (2017). Historical and Linguistic System of Turkic Names and Some Specific Features of Creating Vocabulary. *Man in India*, 97 (18), 443- 456.

temel monografisinde Tonyukuk'u karakterize ederken, onu II. Türk Kağanlığı'nın temelini atan büyük bir lider olarak tanımlamaktadır. Daha sonra A. N. Bernshtam Tonyukuk'un 679-682 yıllarında Çin'e karşı Türklerin kurtuluş mücadelesi sırasındaki tarihi kararı hakkında şu değerlendirmeyi yapar: "Tonyukuk büyük ve ünlü bir klanın üyesiydi. Asıl önemli olan Tonyukuk'un İlteriş Kağan'ın ideolojik müttefiki ve baş danışmanı olmasıdır." (Bernshtam, 1946: 180).

Tonyukuk Çin'de doğdu ve büyüdü. O, II. Türk Kağanlığı'nın bağımsızlık mücadelesi verdiği dönemde hapisteydi. Vali yardımcısı Wang Pen-li 王本立 tarafından 'sebebi tam olarak bilinmeyen bir nedenle' tutuklanmıştı. Tonyukuk daha hapiste iken Kutlug, bağımsızlık hareketine başlamıştı ve Çin'e akınlar yapmaktaydı. Tonyukuk, işte o sıralar vali yardımcısına suçunun affedilmesini ve eski görevine getirilmesini rica etti. Kutlug'un düzenlediği akınlar yüzünden zor durumda kalan vali yardımcısı Tonyukuk'u hapisten çıkardı. Tonyukuk'un bu isteğinin hemen kabul edilmesi, vali yardımcısının onu hapisten çıkardığında kabilesi üzerinde oluşturacağı etki sayesinde Türk topluluğunun Kutlug'a katılmasını engelleyebileceği düşüncesi olabilir. Ama durum tam tersine gelişti. Hapisten kurtulan Tonyukuk, doğruca kendi boyunun bulunduğu yere gitti. Onlarla birlikte bağımsızlığını ilan eden Kutlug Kağan'ın yanına geldi ve Kutlug Kağan'a ve onun bağımsızlık mücadelesine katıldı (Taşağıl, 2020: 318-319).

Tonyukuk yazılı kayıtlarının bilimsel analizini yapan I. V. Stebleva, bu büyük şahsiyetin II. Türk Kağanlığı'nın kuruluşundaki katkısının çok yüksek olduğunu savunmaktadır. Stebleva: "*Tonyukuk, soylular arasında ikinci sırada yer alan Aşide boyuna mensuptu ve II. Türk Kağanlığı tarihinde önemli bir rol oynayan gerçekten önemli bir şahsiyetti. Onun yardımıyla Kutlug iktidara geldi ve kağan ilan edildi. Daha sonra Tonyukuk, danışman ve ilk kağan vekili olarak, önce İlteriş Kağan döneminde, sonra da halefi Kapgan Kağan döneminde Türklerin askeri seferlerine katıldı ve kısmen orduları yönetti. Tonyukuk, Bilge Kağan döneminin başındaki kısa bir gözden düştü ise de sonra, askeri konular da dahil olmak üzere Türk Kağanlığının tüm meselelerinde kağan danışmanlığı görevini yeniden üstlendi.*" diyerek Tonyukuk'un Kağanlık'ın ilk kuruluşunda ve yükselme döneminde büyük katkı sağlayan bir devlet adamı olduğunu söylemiştir (Stebleva, 1965: 80). Ünlü bilim adamı, Türkolog S. G. Klyashtorny, "*Yuanzhen Kutlug'a katıldıktan sonra Tonyukuk Türk adını benimsemiştir*" demektedir (Klyashtorny, 2003: 103). S. G. Klyashtorny iddiasını şu şekilde açıklamıştır: "Yuanzhzhen adı da iki bölümden oluşmaktadır. İlk kısmı-yuan, "ilk doğan"- Türkçe "ton" ile aynı anlama sahiptir. İkinci kısım- zhen, "bir mücevher, bir hazine"- anlam olarak Türk "joqq" (joq- "takdir etmek, saklamak, yüceltmek") ile tam anlamıyla örtüşmektedir. Dolayısıyla Tonyukuk ve Yuanzhen isimlerinin anlamsal olarak eşdeğer olduğu söylenebilir. Kutlug tarafına geçmeden önce diğer Türk liderleri gibi Tonyukuk da Çince bir isme sahipti (Klyashtorny, 2003: 106). Dolayısıyla Klyashtorny Tonyukuk ve Yuanzhen'in tek ve aynı kişi olduğu sonucuna varmıştır.

Tonyukuk adının etimolojisini ve kökenini derinlemesine inceleyen S. M. Syzdykov, tarihçi Ma Shang Shu'nun görüşüne dayanarak aşağıdaki bilimsel sonuçlara varmıştır: "*Tujuquq'un kökeni Karluk kabilesi Çigil'in Sebek boyundandır. Annesi ise Karluk kabilesi Moulo'dandır (Syzdykov, 2000: 154-156). Böylece, Karluk kabilelerinin yaşadığı Uqoq adlı yerli bölge ve eski Türk kağanlarının mezar yeri (korym) vardır. "Uqoq" kelimesi ile "Tujuquq" kelimesindeki ikinci hece olan "uquq" arasında açık bir korelasyon vardır. Tonyukuk'a İskit, Saka ve Hun hükümdar ve düşünürlerinin kutsal bir yeri olan Ukok adının verilmiş olması çok uyumludur. Buradan "Uqoq" kelimesinin sadece "Uqoq" (bilge, filozof, akıl) kelimesinin anlamıyla çelişmediğini, aynı zamanda kelimenin anlamını tamamladığını ve ortaya çıkardığını görebiliriz*" (Syzdykov, 2014: 40).

Ahmet Taşağıl ise "Gök-Türkler" adlı kitabında Çin kaynaklarına dayanarak Tonyukuk'un Kök Türk Kağanlığı'nın kuruluşuna ve refahına katkısını kapsamlı bir şekilde incelemiş; birincil kaynaklara ve eski Çin el yazmalarına dayanarak Kök Türk Kağanlığı'nın siyasi sistemi, tarihi, gelenekleri ve halklarının kültürü hakkında kapsamlı bir bilimsel çalışma yayınlamıştır. Ahmet Taşağıl'ın "Gök-Türkler" adını taşıyan bu eseri uluslararası tanınmış bilim insanları tarafından en yüksek değerlendirmeye layık görülmüştür. Ahmet Taşağıl, 3 ciltlik be eserinin "*Tonyukuk'un Çin'den Kaçışı ve Kutlug'a Katılması*" paragrafında Tonyukuk'un kimliği hakkında, "*Şin (Çin) birliklerine bağlı boyların müfettişi konumundaki Aşide Yuanzhen, Whang Penley'in başkan yardımcısı tarafından esir alındı. Daha sonra Çin'e yapılan bir Kutlug baskını sırasında Ashide Yuanzhen affedildi. Ayrıca Kutlug'dan kendisini eski görevine iade etmesini istedi. İzin verildikten sonra Tonyukuk, kabilesinin yaşadığı kırsala döndü. Daha sonra Kutlug'un destekçisi oldu. Kutlug, Tonyukuk'u sağduyusu, organizasyon yetenekleri ve askeri becerileri ile fark etti ve onu Apa Tarkan (askeri lider) olarak atadı. Böylece birliklerin ve askeri işlerin liderliği tamamen onun emrine geçti. Diğer komutanlar da Kutlug'un onu aralarına almalarından memnun oldular. Askeri liderlik görevi için diğer komutanlarda Aşide boyundan gelmekteydi. Bu komutanlar derin bilgileri nedeniyle*

çoğunlukla ön plandaydılar. Dolayısıyla bu kabilenin iyi vasıflarına güvenen Kutlug, Tonyukuk'u kendine vekil seçti" (Taşağıl, 2014: 335) demektir.

Karluk-Karahan tarihine yönelik bilimsel araştırmalarında devlet bilimcisi ve araştırmacı S. M. Syzdykov: "Çin kaynaklarında Tonyukuk yazıtlarında geçen "apa-tarkan" ifadesi başkomutanlık görevi anlamına gelmektedir" demektir (Syzdykov, 2014: 259). Ahmet Taşağıl da "apa tarkan" terimini ordu başkomutanı olarak tanımlamaktadır (Taşağıl, 2020: 160). Dolayısıyla bilim insanlarının birçoğu "apa tarkan" tanımı üzerinde fikir birliği içerisindedirler. Bu bilgiler ışığında "II. Türk Kağanlığı Devlet İdeolojisi İçerisinde Bilge Tonyukuk"u daha kolay değerlendirebiliyoruz.

Tonyukuk'un Kağanlığa Katılışı ve Yükselişi

II. Türk Kağanlığı doğu ve batı kısımlarıyla 630 sonrası büyük bir kargaşa içine düşmüştü. Fetret Devri adını verdiğimiz bu dönem 52 yıl sonra Kutlug Kağan'ın liderliğinde son buldu. II. Türk Kağanlığı'nın bağımsızlık mücadelesi verdiği sürecin ilk döneminde Tonyukuk, Kuzey Çin'de hapiste bulunduğundan bu olaylar sırasında kendisinden bahsedilmemiştir.

Tonyukuk'un Çin'de bulunduğu sıralarda Türk boylarını denetleme ve kontrol altında tutma gibi görevleri bulunuyordu. Onun unvanı A-shih-te Yüan-chen 阿史得元珍 idi⁶ (Taşağıl, 2020: 319). T'ang Hanedanı için devlet kademesinde çalıştığı dönemde bu unvanı almıştı. Çünkü o günlerde Çince bir isim almak zorundalığı bulunmaktaydı. Özellikle devlet kademelerinde çalışanlar ve eğitim alanlar için bu durum mecburi idi. Aynı zamanda ticaret ile uğraşanlar da Çince bir isim almadıkları takdirde ticaret yapamıyorlardı. Dolayısıyla Tonyukuk da bu politika gereği bu ismi almaya zorlanmış ve mecbur kalmıştı. Hatta bu uygulamanın sonuçlarını yazıtlarda; "Türk halkı Çin'e tabi oldu, Türk beylerinin oğulları köle oldu, kızları da kul oldu, Türk adı unutuldu" (KT 17) diyerek açıklamıştır.

Tonyukuk, T'ang Hanedanı'nın başkenti olan Chang'an şehrinde bir Türk aristokrati olarak beş yıl eğitim alarak okulu tamamladı. Daha sonra vali Wang Benli'nin iradesinde memur olarak çalıştı. Chanyu Dufu Fu (Buratanalar Bölgesi) vali yardımcısı olan Wang Benli bir ayaklanma sırasında, nedeni bilinmeyen bir suçtan kaynaklı 681 yılında onu hapse attırdı. Hapiste olduğu bu dönemde Tonyukuk, Kağanlık'ın başında bulunan Kutlug'un bir ayaklanmaya hazırlandığını duyarak hapisten çıkma çareleri aramaya başladı. Amiri sıfatında olduğu için Wan Benli'ye yapmış olduğu hatayı affetmesini istedi ve hapisten çıkmak istediğini söyledi. Tonyukuk'un bu isteği Wan Benli tarafından kabul edildi. Fakat o, hapisten çıkar çıkmaz Karakum ilinde bulunan Kutlug Kağan'a mücadelesinde yardım etmek için yanına gitti (Liu Mau-tsai, 1958: 309; Ejenhan 2006: 179). Bağımsızlığını ilan eden Kutlug Kağan'ın yanına gitmesiyle II. Türk Kağanlığı adına yepyeni bir dönem başlamış oldu.

O dönemde Çin topraklarındaki birçok siyasetçi Tonyukuk'un iyi bir siyasetçi olduğu konusunda hemfikir. Hatta Yeni T'ang Tarihi kitapları kendisinden bahsederken; çok bilgili yaş aldıkça da yani tecrübeye ulaştıkça da kemale ermiş olduğunu yazmışlar ve onun giderek Çinli meşhur siyasetçilere benzediğinden bahsetmişlerdir (Ejenhan, 2006: 191). I. Türk Kağanlığı'nın büyük bir kısmının Çin'e bağlandığı dönemde Tonyukuk'un ailesi, Çin'e gitmek zorunda kalan ailelerdendir. Tonyukuk çocukluk ve gençlik dönemlerini Çin topraklarında geçirdiği için Çin geleneklerini yakından tanımış ve öğrenmişti. Devlet memuru olduğu dönemde sınırlardaki boşlukları fark etmiş ve zafiyetlerin farkına varmıştı (Ouyang Xiu & Xin Tang Shu, 1958).

Tonyukuk A-shih-te Yüan-chen 阿史得元珍 unvanı ile ilk isyanları başlatan A-shih-te Feng-chih ve A-shih-te Wen-fu ailelerinin⁷ soyundan gelmekteydi (Masao Mori, 1973: 87-94). Bu aileler I. Türk

⁷ Tonyukuk Yazıtı'nın batı yüzünde ve ikinci satırında "Türk bodun qanin bolmayin, tabyaçda adriiti. qanlantı. qanin qodup tabyaçqa yana içikdi." (Türk milleti hanımı bulamayıp Çin'den ayrıldı, Hanımı bırakıp Çin'e tekrar teslim oldu...) yazmaktadır. Bu söylemde anlatılan olay Aşına Ni-shu-fu ve Aşına Fu-nian'in ayaklanma çıkararak isyan hareketine kalkışmaları ve sonrasında öldürülmeleridir. Bize Eski T'ang Kayıtları'nda bulunan Gaozong Kayıtları ve Eski ve Yeni T'ang Kayıtları'ndaki Göktürk Monografisi şu yorumu çıkartıyor. 679 onuncu ayında yani bir kış mevsiminde Diaolu yönetimi, Chanyü Büyük Duhufu'suna tabi Göktürk Aşığı Wen-fu ve Feng-zhi'nin komuta ettiği iki boy ile beraber ayaklandılar ve Aşına Ni-shu-fu'yu kağan olarak başa getirmişlerdi. Bu olay karşısında yirmi dört bölgenin önderinin hepsi bu gelişen olaya itiraz etmemiş ve akabinde T'ang'a isyan etmişlerdi. Fakat daha sonra Pei Xingjian bir harekât düzenleyerek Diaolu'nun siyasî varlığının ikinci yılında yani 680 senesinde, Aşına Nishu-fu öldürtmüş ve arkasından Feng-zhi esir almıştı. Gelişen bu hadiselerden sonra Aşına Ni-shu-fu'nun boyu, boyun eğmek zorunda kalmıştır. Daha fazla bilgi için bkz: HIRTH, Friedrich, "Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk: Beiträge zur Geschichte der Ost Türken im 7. und 8. Jahrhundert nach Chinesischen Quellen", Die alttürkischen Inschriften der Mongolei, Band 2, St. Petersburg: Neudruck der Ausgabe, 1897. 中译文见陈浩 (Çince tercümesi için bkz: Chen Hao) 《跋瞰欲谷碑——以汉文史料为中心的东突厥汗国史》 (Tonyukuk Abidesi-Çince Tarihi Kayıtlar Temelinde Doğu Göktürk Kağanlığı Tarihi), 《欧亚译丛》 (Avrasya Çeviri Topluğu)

Kağanlığı döneminde de kağanlığa katkı sağlamış ve sonrasında II. Türk Kağanlığı döneminde de devlet yönetiminde oldukça etkili bir süreci başlatmışlardır. Bu ailelerdeki liderler genellikle bir danışman şeklinde devlet yönetimine hizmet vermekteydiler. Kutlug bu durumu yakından takip ederek bu anlayışı sürdürmek istemiş ve Tonyukuk'u kendine danışman ve yardımcı yapmıştır. Tonyukuk da yeni kurulan devlete ölümüne kadar hizmet edecek ve başarılı stratejisiyle Kağanlık'ı farklı bir noktaya taşıyacaktı (Taşağıl, 2020: 318-319).

II. Türk Kağanlığı'nı kuran ve "İlteriş" unvanını alan Kutlug İlteriş Kağan yanına Tonyukuk'u alarak kağanlığını yeniden canlandırmak için hazırlıklar yapmıştır. O dönemlerde T'ang İmparatorluğu'nun iç kısımlarında ve batı kanadında bir dizi isyan hareketi ve bir kargaşa vardı. T'ang İmparatorluğu onları yoran ve sıkıntıya düşüren Tibet isyancıları ile uğraşırken, önemli komutanlarından Pei Xingjian 682 yılında ölmüştü. Tonyukuk, hanedanlığın bu durumundan faydalanarak Chanyu bölgesini hâkimiyet altına almış, 683 yılında Şansi Bölgeleri'ni, 687 yılında Pekin'e yakın Guizhou'yu ele geçirmiştir. Bu sırada Dokuz Oğuzlar ayaklanmıştı. Bu konu Tonyukuk Yazıtı'nda şöyle geçmektedir:

"Güçlü Oğuzdan gözcü geldi, gözcünün sözü şöyle: "Dokuz Oğuz boyları üzerine kağan oturdu." der. Çin yönüne Kum Paşa'yı göndermiş. Kıtay yönüne Tongra Esim'i göndermiş. Söz böyle: "Azıcık Türk boyları yürüyor imiş. Kağanı alp imiş. Danışmanı bilge imiş. O iki kişi var ise seni [de], Çin'i [de] öldürecek der[im] ben. Doğu'da Kıtay'ı öldürecek der[im] ben. Beni, Oğuz'u öldürecek der[im] ben. Çin Güney'den yana değsin (saldırsın), Kıtay Doğu'dan yana değsin, ben Kuzey'den yana değeyim. Türk Sir boyları yerinde dursun. (Onun) ilerlemesi dahi dursun, [Türkü] yok kılalım der[im] ben." O sözü iştirip gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi. Ondan ötürü kağanıma açıldım. Anca [böyle] söyledim: "Çin, Oğuz, Kıtay, bu üçü birleşirse biz [kala] kalacağız. Öz içi dışından tutulmuş gibi[yiz] biz." (T2 G 3-4-5; Ergin, 2000: 37).

II. Türk Kağanlığı'nın henüz toparlandığı bu dönemde Dokuz Oğuzların Türklere karşı bu ittifak arayışı karşısında ne yapmak gerekirdi? Zaten Tonyukuk yükselişini Dokuz Oğuzların kağanlığa karşı yaptıkları ittifak ve sonrası yaşananlarda gösterecekti. Tonyukuk derin bilgisini kullanarak bu süreçte yazıtta "gözcü" olarak yazdığı Dokuz Oğuzların içindeki casustan tüm bilgileri öğrenerek önemli bir atılım yapmıştır. Tonyukuk, kağana bu durum karşısında ne yapmaları gerektiğini sorduğunda aldığı cevabı da yazıtta şu şekilde dile getirir: "Gönlünce (orduyu) yönel(t) dedi. Kök Öng'ü aşıp Ötüken Ormanı'na yöneldim." Yazıtta bu bilgi aslında Tonyukuk'a duyulan güven ile onun nasıl güçlendiğini, yükselişe geçtiğini ve Türklüğün düşünen öznesi konumuna geldiğini gösterir (Taşağıl, 2018: 335-336). Tonyukuk kağana hemen tehlikeye karşılık vermeleri gerektiğini, bu durumda beklemenin yanlış olacağını bildirdi ve Kutlug Kağan'ın kendisine verdiği yetkiyle derhal harekete geçti. Zaten Kutlug Kağan kendisine oldukça güvenmiş olmalı ki, onu idarî ve askeri işlerin başına getirerek Apa Tarkan⁸ 阿波達干 görevine getirmişti. Çünkü Tonyukuk özellikle askeri işlerde planlamacılığı ile öne çıkan bir komutandı. Kaynakların söylediğine göre bu unvan ile askeri ve sivil yönetiminde başına geçiyordu. Aslında bir nevi yürütme gücü kendisine bırakılmıştı. Günümüz başbakanlık görevine eş değer bir görev ile artık kağanlığa hizmet edecekti. Hatta bu görevlerin yanı sıra atların idaresi de kendisine bırakılmıştı. II. Türk Kağanlığı'nın yaşam şeklinin göçebe olduğunu düşünürsek ve göçebe kültür anlayışı içerisinde atın, ne kadar önemli olduğunu da hesaba katarsak kendisine oldukça büyük sorumluluk yüklenildiğini ve elbette ne kadar itimat edildiğini görebiliriz. Çünkü Tonyukuk akıllı, sağduyulu ama bir o kadar güvenilebilir bir devlet adamıydı.

II. Türk Kağanlığı İdeolojisinde "Devlet Gereği" Açısından Bilge Tonyukuk

Türkler tarihin çok eski dönemlerinden bugüne değin teşkilatçılık özelliklerinden yararlanarak devlet kurmuşlar, edindikleri idare etme yeteneklerini de tarihsel süreç içerisinde geliştirmişlerdir. Fakat

3. Baskı. Aslına bu durum Türk Kağanlığının kendi kağanını ilk terk edişiydi. 681 yılında Yonglong'un başta olduğu süreçte ise, Aşidi Wen-fu İllig Kağan'ın soyundan gelen Aşına Fu-nian ile tekrar bir araya gelerek Xia Zhou'dan geçerek Sarı Irmağı'na gelmişler ve onu Kağan ilan etmişti. Elbette yine diğer Göktürk boylarının bu durum karşısında onayını alarak gerçekleşen bu olay sonrasında Pei Xingjian'in saldırgan hareketleri ve toplum arasındaki anlaşmazlıklar yaratarak Aşidi Wen-fu ve Aşına Fu-nian'in şüphe duymalarına sebep olmuştur. En nihayetinde de, Aşına Fu-nian, Aşidi Wen-fu'yu bağlayarak Çin'e teslim etmiştir. Bu olay kağanlıkta lider ve halkın arasındaki problemler yüzünden gerçekleşen ikinci bir isyanın başarısız oluşu idi. Daha fazla bilgi için bkz.: Ouyang Xiu, Xin Tang Shu (1958). *Tan Hanedanı'nın Yeni Kronikleri*, Pekin.

⁸ Diğer unvanlara birlikte kullanılan "tarkan" unvanı "nazır", "vezir" manasında kullanılmaktadır (Caferoğlu, 1968: 226). Aslında Baga Tarkan, Tamgan Tarkan, Apa Tarkan gibi kullanımlar bize tarkan unvanının oldukça geniş bir yelpazede kullanıldığını gösterir. Bu kullanımlardan Tarkan unvanı ile devlete hizmet eden kişilerin yönetimde kritik noktalarda görev almış kişiler olabileceğini göstermektedir. Aynı zamanda "ordu komutanı" olarak da bu unvanlı kişileri düşünmek hiç de yanlış olmayacaktır. Daha fazla bilgi için bkz.: Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları; Donuk, A. (1988). *Eski Türk Devletlerinde İdari- Askeri Unvan ve Terimler*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

Türkler var oluşlarına dair kodlarını, devlet yönetimlerini sadece tüzel kişilik kapsamında oluşturmamışlar, devletin bir gün yıkılabileceğini ve tekrar yapılanmak için bir halka ihtiyaç duyacaklarını düşünerek hareket etmişlerdir. Zira Türklerde devleti yöneten egemen grubun kendi varlığını garanti altına alma anlayışı yerine halkın varlığının korunması daha önemli kılınmıştır. Dolayısıyla bu bakış açısı ile İslamiyet Öncesi Türk Tarihinde Türklerin farklı dönem ve coğrafyalarda rahat devlet kurabilme yeteneğine sahip bir topluluk olarak adlarından söz ettirdikleri anlaşılmaktadır (Gökalp, 1976: 49-55). Türklerin çok farklı mekanlarda ve zamanlarda kurdukları devletlerin devamlılığı ile ilgili bu gerçeğin belli bir yapılanmanın, işleyişin ve geleneklerin devam ettirilmesine bağlamak çok da yanlış olmayacaktır. Ama unutulmamalıdır ki bu devamlılığın gerçekleşmesi bizlere Eski Türklerde çok gelişmiş bir “*devlet gereği*”⁹ olduğunu göstermektedir (Taneri, 1981: 85-88). “*Devlet aklı*” olarak da literatürde kullanılan bu kavramın sadece “devlet” için siyaset ve demokrasi kuramlarının üstünde bir yapı gibi düşünülmesi doğru değildir (Cassirer, 1984: 56-58). Zamanla “*devlet gereği*” tarihi gerçeklikten sıyrılarak modern siyasetin kullandığı bir araç haline getirilmiş olsa bile aslında bu kavram, devlete zarar verebilecek tüm öğelerin önüne alternatifler sunan ve devleti her şeyin üzerinde tutarak mutlaka yaşatılması gereken bir oluşum olarak kabul eden bir sistematığe sahiptir (Neocleous, 2014: 33-35). İslamiyet Öncesi Türk Tarihi açısından bu tespite yaklaştığımızda genel hatları ile Eski Türk Yönetim Tarihi için de bu açıklamanın doğru olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Eski Türk devletlerinde yöneticilerin tehlikeli olarak görülen her olayda hızlı ve uygulanabilir mahiyette kararlar almaları “*devlet gereği*” nin Türklerde de gelişmiş bir formda olduğu düşüncesini kanıtlar niteliktedir.

II. Türk Kağanlığı'nın önemli karakterlerinden biri olan Bilge Tonyukuk da Eski Türklerde “*devlet gereği*” anlayışının var olduğunu anlatmak istercesine o günlerde çok sayıda tutum, davranış ve kritik zamanlarda aldığı önemli karar örnekleri bırakmıştır. Esasında II. Türk Kağanlığı dönemindeki devlet ideolojisi içinde Bilge Tonyukuk'un devlet adamlığı, aklı, kişiliği ve devleti ayakta tutabilmek adına gerçekleştirdiği faaliyetleri “*devlet gereği*”ni yansıtır mahiyettedir. II. Türk Kağanlığı'nın kuruluş ve yükselme dönemlerindeki devlet ideolojisini belirlemek adına Bilge Tonyukuk'u “*devlet gereği*” perspektifinden de inceleyip anlamak gerekmektedir.

Kutlug'un II. Türk Kağanlığı'nı kurmak adına verdiği mücadele sırasında Tonyukuk'un Kutlug Kağan'ın giriştiği bağımsızlık savaşında bir nefer olma isteği üzerine uyguladığı strateji “*devlet gereği*” nin somut bir hal aldığıın göstergesi olarak sayılabilir. Tonyukuk'un bağımsızlık için verdiği bu uğraş, Eski Türklerdeki birçok yöneticinin herhangi bir güce veya yapıya tabi olmaktansa yok olmayı ya da ölmeyi tercih etmesi ve nihai olarak benliğin özgürleştirilmesidir.

Tonyukuk gücünü, aklını ve verdiği tüm kararları Tanrı'nın izniyle yapabildiğini yazıtlar da açıkça dile getirmiştir: “*Tengri yarlıkadok için*” (T2 B5) “*Tanrı lütfettiği için*”, “*Tengri yarlıkadı*” (T1 G9) “*Tanrı lütfetti*” gibi. Yine bu lütfetme ile Kutlug Kağan'ın Çin boyunduruğundan kurtulduktan sonra kağan olmasını Bilge Tonyukuk kendisinin sağladığını anlatmıştır: “*Bunu kağan mı yapayım?*” dedim. Düşündüm. İnsan zayıf boğalarla semiz boğaları uzaktan bilmek zorunda kalsa, hangilerinin semiz boğa, hangilerinin zayıf boğa olduklarını bilmezmiş diye öylece düşündüm. Ondan sonra Tanrı akıl verdiği için (onu) bizzat kendim kağan yaptım” (T1 B4-6). Burada Bilge Tonyukuk, Tanrıdan gelen bir ilhamla doğru tercihte bulunduğunu ve yönetici mertebesine Kutlug Kağan'ı getirdiğini anlatmıştır. Aynı zamanda Tonyukuk'un tarihi önemli bir figür olarak birçok kabiliyeti ile hem bir yol tanrısı hem de bilge misyonları ile devlet idaresine yarar sağlamış olduğu göz ardı edilmemelidir. Tonyukuk parçalanmış ve düzensiz haldeki halkı tekrar aynı amaç yolunda birleşmiş bir topluluğa dönüştürmüştür. Kağanını ve insanını kaybetmiş olan kutsal toprak Ötüken ile halkı buluşturmuştur. Akılcı siyasî uygulamaları ve iyi bir asker ve komutan olma özelliklerini kullanarak devletin birçok başarı elde etmesini sağlamıştır. Aynı zamanda Bilge Tonyukuk bilgisi ve tecrübesiyle danışmanlık yaptığı kağanlara yol gösteren bir bilici, müşavirdir (Selçuk, 2020: 11). Kısacası Tonyukuk devletin devlet, halkın da halk olmasını sağlayarak bir yol gösterici konumunda da ilerlemiştir. Zamanla geleceği öngörebilen, hadiseleri istediği gibi değiştirebilen ve sonuç odaklı bir yaklaşımla Türk halkının geleceğine yön veren bir duruma gelmiş ve bu rolü ölümüne kadar da bir görev olarak üstlenmiştir.

⁹ Devlet aklı mefhumunu araştıran mühim yazarlardan Meinecke, bu kavramın “milletin sevk ve idaresinin en önemli prensibi ve aynı zamanda devletin ilk akım yasası” olarak görülmesi gerektiğini bildirmektedir. Ona göre devlet aklı denilen bu prensip, yöneticiye devletin devamlılığı ve güçlü olabilmesi için ne yapması gerektiğini söyler. Aynı mantık çerçevesinde Meinecke, devlet aklı teorisi ile onun faili ve tatbik edicisi olan yönetici arasında yakın bir ilişki olduğunu belirtir. Onun söylemi her devlet için, tek uygun hareket yönü vardır. Bu yüzden iktidarda olan yöneticinin bu yönü anlaması ve ona göre istikamet belirlemesi gerekmektedir. Daha fazla bilgi için bkz.: Meinecke, F. (1962). *Machiavellism: The Doctrine of Raison d'état and Its Place in Modern History*. New Haven: Yale University Press

Bilge Tonyukuk devletin yok olmaması için “devlet gereği” olarak ortaya koyduğu ideolojide halkın bir arada olmasına dayanışma içerisinde bulunmasına da dikkat çekmektedir. Tonyukuk yazıtında birlik ve beraberlik meselesi üzerine “yufka iken delinmesi kolaymış. İnce olanı koparmak kolaymış, yufka kalın olursa delinmesi zormuş, ince yoğun olursa kopması zormuş” (T1 G6-7) diyerek bu hususa önem verilmesi vurgusu yapmıştır. Dolayısıyla devletin varlığını koruyabilmesi için önemli hususlardan birinin birlik ve beraberlik olduğunu söylemiş ayrıca otoritenin devamlılığının buna bağlı geliştiğini dile getirmiştir. Yöneticilerin baskı ve şiddet ile değil, halkın arasındaki huzur ve barış ortamını sağlamakla üstlerine düşen görevi yerine getireceklerine inanmıştır.

II. Türk Kağanlığı devlet anlayışında elde bulunan imkanlara göre hareket etmek ve durum analizi yaparak hamle yapmak yani gerçeklerden kopmadan yaşanan olaylar karşısında karar vermek üzerine oldukça durulmuştur. Bu bağlamda Bilge Tonyukuk derin devlet bilgisi ve tecrübesiyle zamansız ve maceraperest atımlardan uzak durmuş ve durulmasını da tavsiye etmiştir. İmkânsız olaylardan kaçınmış ve “devlet gereği” ile ilişkili olarak kaynakları en iyi noktada kullanmayı bilmiştir. Çünkü Tonyukuk zor durumda zamansız verilen bir kararın ya da karşılığın devletin yıkılması sonucunu doğurabileceğini öngören bir devlet adamıydı. Bilge Tonyukuk yazıtının 1. taş batı yüzü 4. satırında dağılmış olan Türk Kağanlığı'nın yeniden toparlanması adına verilen uğraşı anlatırken “yazıda yabanda kalanlar toplanıp yedi yüz (kişi) oldular. (Bunların) iki bölümü atlı idi, bir bölümü yaya idi.” diyerek toplanan kişi sayısının yedi yüz olduğunu ve bunların üçte ikisinin atlı, üçte birinin ise yaya yani piyade birliği olduğunu söylemiştir. Bu sözlerden gerekli güce henüz erişilmediğini anlatmaya çalıştığı fark edilmektedir. Aynı zamanda akıllara atların oldukça bol bulunduğu bir coğrafyada, neden ordunun bir bölümü yaya idi? Acaba atların sayısı yetersiz miydi?” soruları da gelmekteydi. Bu soruların cevabı net olarak cevaplanmamış olsa bile burada Tonyukuk saldırı için uygun zaman olmadığı vurgusunu yapmıştır. Fakat aynı zamanda eski Türk stratejilerinden biri olan zayıflığını göstermeyip düşmana güçlü olduğu algısı yaratarak korku salma taktiğini de uygulamıştır. Yazıtlarda “Zayıf boğa ile semiz boğa uzakta böğürse, semiz boğa mı zayıf boğa mı olduğu bilinmezmiş” (T1 B6) diyerek bazen düşman karşısında çok güçlü ve sayıca üstün oldukları algısını ortaya çıkararak korku salarken bazen de tam tersi bir siyaset izlemiş düşmanı yanıltmak için daha zayıf gibi de davranmıştır. Ama Tonyukuk genel itibarıyla içinde bulunduğu sıkıntılı anlarda “devlet gereği” mekanizmasını çalıştırarak, düşmana olduğundan daha güçlü görünme, içeride iyileşmeyi sağlama ve ardından eyleme geçme yolunu seçmiştir. Örneğin Tonyukuk'un uyguladığı bu taktiği Bilge Kağan'ın 716 yılında başa geçmesinden hemen sonra güney seferini yapmak istediğinde Tonyukuk'un bunu iyi bir karar olmadığı söyleminden de anlayabiliriz. Bilge Kağan'ın bu isteği sonrası Tonyukuk ona şöyle demişti: “... hareket edilemez. Halkımız yeni toparlanmıştır, hâlâ yorgun ve güçsüzdür. Üç yıl gibi hem dinlenip hem beslenmesi gerekir” (Liu, 1997: 5174). Burada Tonyukuk esasında çok güçlük içinde devletin toparlandığının ve bugünlere gelindiğinin farkındalığıyla, yanlış bir kararın ve neticesinde uygunsuz bir hamlenin onları kötü bir duruma sürükleyeceğinin endişesini taşıyordu. Yani ilk ve asıl olan devletin bekasını sağlamaktı. II. Türk Kağanlığı'nın ilk günlerinde “Çugay Kuzı ile Kara Kum'u yurt tutmuştuk. Yaban hayvanı yiyerek, tavşan yiyerek yaşıyorduk” (T1 B 7-8) şeklindeki ifadesinde de geldiğimiz yeri unutmayalım ve ona göre davranış sergileyelim düzleminde basit ama zekice bir kavrayış ile öğüt niteliğinde yekpare olunması gerektiğinden bahsetmiştir.

Konar-göçer hayat şeklini bir örnek olarak insanlığın hizmetine sunarak Türk irfanının en önemli cephesini kuvvetlendiren, genişlemesine, ilerlemesine hizmet eden II. Türk Kağanlığı bir dönem Çin'e hâkim olmayı ve bu topraklar üzerinde yerleşmeyi denemek istedi. Fakat Bilge Tonyukuk bu düşüncüyü doğru bulmadığını hatta Türk milletinin yok olma ile yüz yüze bile gelebileceğini belirterek bu isteğe karşı çıkmıştı. Elbette Tonyukuk'un bu görüşe karşı çıkışının en önemli sebebi yaşam şekillerinin farklılığı ve bu bölge coğrafyasının Türklere uygun olmayışı idi (Jiu Tang Shu: 5174). Sosyal ve ekonomik bakımdan farklı bir tarz ortaya koyan Türkler aslında göçebe kültür ile ayakta ve her daim mücadeleye hazır idiler. Tonyukuk'un bu noktadaki net tavrı yine hem devlet yönetimindeki ağırlığı göstermesi bakımından hem de kağanlığın stratejisini belirleme konusundaki eksiklikleri giderme açısından oldukça önemlidir. Nitekim Bilge Kağan'da “Çin milletinin sözü tatlı, ipek kumaş yumuşak imiş. Türk milleti; Çin'in tatlı sözüne, yumuşak ipek kumaşına aldanma, aldanırsan öleceksin.” ve “O yerlere gidersen, Türk milleti öleceksin” (BK K 5-6) diyerek açıkça kendi düşüncesini ortaya koymuş ve böyle bir anlayışta olmadığını söylemiştir. Hem Tonyukuk hem de Bilge Kağan Türklerin kendi kimliklerini koruyarak yola devam etmeleri gerektiğini, Çin'e bütünüyle hâkim olma ve bu bölgeye yerleşme arzusunun Türklerin hakikatlerinden ayrılmaya noktasına getireceğini düşünmüşlerdir. Dolayısıyla “devlet gereği” yönetimin ideolojisine de bu

noktada etki eden bir anlamda devlet aklının düşünsel boyutta çalışmasını sağlayan bir olgu durumda karşımıza çıkmaktadır.

Konar-göçer yaşam tarzı ile Eski Türklerin tarihe bir iz bıraktıkları hiç şüphe götürmeyen bir realitedir. Fakat ne yazık ki çoğu akademik çalışmada toplulukların yaşam şekillerinden bahsederken söz konusu konar-göçerlik ve yerleşiklik meselesine gelindiğinde, adeta biri diğersinin tam tersini ihtiva ediyormuş ve devamlı bir mücadele içerisinde bir durum söz konusuymuş gibi bir algı ve portre çizilmeye çalışılmaktadır (Danilov, 2004: 141-145; Weber, 2010: 12-13). Hatta konar-göçer topluluklar sadece hayvancılığa dayalı bir ekonomik standardizasyon ile hayatlarına devam etmekte, yerleşik toplumlar ise daha medeni esaslara dayanan ekonomik uğraşlar içerisinde hayatlarını sürdürmekte gibi birbirini bu şekilde eşitleyen bir yaklaşım dikkati çekmektedir (Kafesoğlu, 2010: 33-34; Khazanov, 2015: 76). Bu yaklaşım, aynı zamanda konar-göçer yaşam tarzında hayatlarını sürdüren toplulukların yerleşik hayata geçme adına zamanında büyük bir uğraş içerisinde olduklarına dair değerlendirmeler bile yapmaktadır (Scott, 2021: 22-23). Halbuki konar-göçer yaşam tarzının en bilinçli şekilde yaşandığı halklardan olan Türkler, çoğunlukla böyle bir çaba içerisinde olmaktan ekseriyetle kaçınmışlardır.

Tonyukuk iyi bir komutandı, Kağanlık'ın ordusunu ve adliyesini düzenleyen bu kurumlarda etki gücü en yüksek görevlilerdendi. Hatta bu etki gücü Çin kaynaklarında bile anlatılmış "*Aygucı*" sıfatıyla yönetimdeki önemli rolünü ve o dönemin dini, kültürel akımlarını yakinen titizlikle nasıl incelediğinden bahsedilmiştir. Elbette burada bu gelişmelerden haberdar olma istediğinin arkasında yatan esas amaç da Türk milleti açısından fayda-zarar analizini daha doğru yapabilmektir. Mesela Bilge Kağan yaşadıkları coğrafyada Budist ve taoist tapınaklar yapmak istiyordu. Dolayısıyla Bilge Kağan'ın bu din ve felsefi görüşü Türklerle benimsetmek gibi bir istediğinin olduğu apaçık ortadadır. Kağan'ın bu kararı ve isteği Tonyukuk'a ters gelen, onu tedirgin eden ve özlerinden uzaklaşacaklarına dair endişeler yaratan bir hissiyata bürünmesine sebep olmuştur. Tonyukuk şöyle dedi: "*Her ikisi de insandaki hükmetme ve iktidar duygusunu zaafa uğratar. Kuvvet ve savaçılık yolu bu değildir. Türk milletini yaşatmak istiyorsak ne bu talimlere ne de tapınaklarına ülkemizde yer vermemeliyiz* (Selçuk, 2020: 10-11).

Bilge Tonyukuk açısından da Türklerin şehir hayatına geçmesi ve tapınaklar inşa etmeleri son derece sakıncalı bir durumdu. At üstünde geçen bir ömür ile canlılık ve savaçılık özelliklerinin yitirilmesi muhtemel olan bu konuda ısrar etmenin de bir faydası yoktu. Özellikle İslamiyet Öncesi Türk Tarihi'ne baktığımızda Türkler, bozkırdan aldıkları enerjiyi, bireysel iradi enerjiye dönüştüren, bu enerji ile güçlenen ve ana fikrin büyük devletler kurma yolundaki tüm düşüncelerini net bir şekilde tek bir amaca doğru yönelten bir topluluktu. Aynı zamanda Tonyukuk'a göre Türklerin nüfus bakımından Çinlilerden çok daha az bir sayıya sahip olmaları yerleşik hayata geçilerek daha da problem yaratacağı. Çünkü göçebe hayatta bu sayıca üstünlük tolere edilebiliyordu ama şehirlere yerleşmesi dahilinde ani bir baskın ile mağlup olmaları ve kalıcı bir hâkimiyet kurmaları çok zor idi (Jiu Tang Shu, s. 5174). Bozkırın dinamik yaşam öğretisi savaçılık özelliklerini geliştiren bir unsurdur. Şehirleşme savaçılık kabiliyetlerinin de muhtemelen köreltecekti. Konar-göçer hayat tarzındaki yolun bırakılmaması benliğe hâkim olunması ve giderek özgürleşme yoluna gidilecekti.

Tonyukuk "*(Siz) Çinliler güney tarafından saldırın, (siz) Kıtay'lar doğu tarafından saldırın, biz (de) kuzey tarafından saldıralım. Türk halkı, ülkesinde, asla gelişmesin. Mümkünse, tümüyle yok edelim, derim.*" (T1 G4) sözleri karşısında "*Bu haberi işitip gece uyuyasım gelmedi, gündüz oturasım gelmedi.*" (T1 G5) şeklindeki ifadeleri onun devletin varlığının devamlılığı için durmadan çalıştığını göstermesi bakımından önemlidir.

Tonyukuk'un bilgeliğinin, stratejik zamanlarda sağduyu ile verdiği mühim kararlarının yansırı savaçılık özelliği ile de korkusuzca mücadeleye giren bir tarafında da olduğu söylemek lazım gelir. Devletin bekası adına savaşmaktan asla kaçınmamıştır. "*(Düşman) çok diye niye korkuyoruz? Azız diye niye yenilelim? Saldıralım!*" dedim. *Saldırdık, talan ettik. İkinci gün ateş gibi kızıp (üzerimize) geldiler. Savaştık. (Onların) iki kanadı bizden yarı yarıya fazla idi. Tanrı buyurduğu için, (düşman) çok diye korkmadık. Savaştık. Tarduş Şad'a doğru kovalayarak bozguna uğrattık.*" (T2 B 3-4-5) sözleri gerektiğinde pervasızca düşman üzerine gidildiğinin önemli örnek anlatımlarından biridir.

SONUÇ

Türk ulusu hızlı şekilde teşkilatlanarak devlet kurmuş bozkır temelli zor bir coğrafyada Türk kültürünü yerleştirmiş, gelecekte kurulacak olan diğer Türk devletlerine sağlam bir devlet anlayışı ve temel ilkeler bırakmıştır. Eski Türk kağanlıklarının yazıtlarında ve destanlarda cihanşümül Türk devlet yapısı

açık bir şekilde anlatılmıştır. Ayrıca yazıtlarda ve destanlarda Türk devlet yönetim anlayışında ideal yöneticiden beklenenler, yönetimde uyulması gereken kurallar ve dikkat edilmesi gereken değerlerden de bahsedilmiştir.

Türk Kağanlığı'nın tekrar devlet olabilmesi için Kutlug'un başlattığı bağımsızlık hareketinde yanında, Türkleri bir araya getirerek sıkı bir birliktelik kurma rolünü üstlenmiş, Türk devlet yönetim anlayışını benimsemiş olan Tonyukuk bulunmaktaydı. Kutlug ve Tonyukuk beraber kağanlık adına birbiri ardına gelen parlak zaferlerle dolu yepyeni bir dönemi başlatmışlar ve böylece II. Türk Kağanlığı kurulmuştur. Askeri ve ekonomik açıdan güçlenme dönemi olarak da adlandırabileceğimiz Kutlug Kağan döneminde Tonyukuk, devlet yönetiminde ve ordunun yapılanmasında çok önemli görevler üstlenmiştir. Fakat Türkistan bölgesine tamamen hâkim olunması ve Kağanlık'ın o dönemin en güçlü siyasî yapısı haline gelmesi Kutlug Kağan'ın kardeşi Kapgan Kağan (692-716) döneminde gerçekleşmiştir. Tonyukuk, Kapgan Kağan'ın yönetimi esnasında da strateji ve planlamadan sorumlu üst düzey devlet görevlisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Daha sonra tahta geçen Bilge Kağan'ın da Tonyukuk'un devlet yönetiminde verdiği kararları uygulaması, ileri sürdüğü fikirleri tanınması, askerlerin sevk ve idaresi noktasındaki stratejisine saygı duyması ve onaylaması da aslında "devlet aklım" tüm ilkeleriyle beraber gerçekleştirdiklerini göstermektedir.

II. Türk Kağanlığı'nın başına geçen İleriş Kutlug Kağan, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan dönemlerinde Tonyukuk; kağanların sağ kolu, akıl danıştıkları, tecrübelerinden ve sağduyusundan faydalandıkları önemli bir devlet adamıydı. Sağduyu ve sezgisel anlayışı benimseyen ve bu kabiliyetlerini uygulayabilme kapasitesine sahip olan Tonyukuk bilge bir kişilik olduğunu ispatlamış önemli bir Türk devlet adamıdır. Çünkü bilgelikte bilgi edinmek, sözlerden çok uygulama esasına dayanmaktaydı.

Bilge Tonyukuk'da iç ve dış düşmanlarını çok iyi tanıyan ve bilgelik sayesinde akıllıca ve korkusuzca aldığı kararları uygulayan iyi bir stratejistti. II. Türk Kağanlığı'nın devlet ideolojisini, Türk milletinin birliğini, devletin devamlılığını esas alan dünya algısı şekline getirmiş ve danışmanlık yaptığı kağanlara bu konuda kritik zamanlarda verdiği önerilerle yol açmıştır. Dolayısıyla Tonyukuk devlet yönetiminde rolünü içselleştirmiş, devlet ideolojisinin oluşmasında ve ilkelerinin uygulanmasında önemli katkılar sunmuş bir şahsiyettir. Toplumları ve onların kolektif iradelerini bireylerin bir tezahürü olarak görürsek Tonyukuk'un devletin bekası adına yaptıklarının ve isteklerinin ne denli kıymetli olduğunu da fark etmiş oluruz.

Yazarlık Katkısı

Bu araştırma tek yazarlı olarak yürütülmüştür.

Etik Kurul Beyanı

Bu araştırma için etik kurul onayı gerekmemektedir.

KAYNAKÇA

- Abdualı, B., Konuratbayeva, Z. M., Abikenova, G. T., Karipzhanova, G. T., Sagdieva, R. K., Husnutdinov, D. H., & Giniyatullina, L. M. (2017). Historical and Linguistic System of Turkic Names and Some Specific Features of Creating Vocabulary. *Man in India*, 97(18), 443- 456.
- Akar, A. (2021). *Bilge Tonyukuk yazıtı*. Ötüken Neşriyat.
- Alyılmaz, C. (2000). Bilge Tonyukuk Yazıtları Üzerine Birkaç Düzeltme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 48, 11-18.
- Alyılmaz, C. (2021). *Bilge Tonyukuk yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Arsal, S. M. (1947). *Türk tarihi ve hukuk*. İ. Ü. Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Aydın, E. (2017). *Orhon yazıtları Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor*. Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Aydın, E. (2019). *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*. Kronik Kitap.
- Bazin, L. (1974). *Les calendriers turcs anciens et medievau*. Lille.
- Bazin, L. (2011). *Eski Türk dünyasında kronoloji yöntemleri* (Çev.: V. Köken). Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Bernshtam, A. N. (1946). *Socio-Economic System of the Orhon-Yenisei Turks in the 6th-8th Centuries*. Eastern Turkic Qaghanate and Kyrgyz. Moscow -Leningrad: Academy of Sciences of SSSR Press. Original in Russian (Бернштам, А. Н. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрков VI-VIII вв. Восточно-тюркский каганат и кыргызы. М.; Л.: Изд-во АН СССР).

- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi sözlüğü*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Cassirer, E. (1984). *Devlet efsanesi* (Çev.: N. Arat). Remzi Kitabevi.
- Chaliand, G. (2001). *Göçebe imparatorluklar* (Çev.: E. Sunar). Doğan Kitapçılık.
- Clauson, S. G. (2010). Tonyukuk abidesi hakkında bazı notlar. *Türkiyat Mecmuası*, 18, 141-148. <https://doi.org/10.18345/tm.72609>
- Danilov, S. V. (2004). *Goroda v koçevih obsçestvah tsentralnay azii*. İzdatelstvo Buryatskogo Nauçnogo Tsentra Soran.
- Donuk, A. (1988). *Eski Türk devletlerinde idari- askeri unvan ve terimler*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- Durmuş, İ. (2019). Bilge Tonyukuk. *Asya Araştırmaları Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 3(1), 29-46.
- Ejenhan, B., & Oşan J. (2006). *Kazakistan tarihi turalı Kutay Derektermeleri*. T.IV. Almatı.
- Ekrem, E. (2006). Göktürklerden Türklere: Türk kimliğinin oluşmasına tarihsel bir bakış. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2, 5-24.
- Ergin, M. (2000). *Orhun abideleri*. Boğaziçi Yayınları.
- Erkoç, H. İ. (2016). Batı Göktürk Kağanlığı'nın Kuruluşu. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 33(1), 43-72.
- Erkoç, H. İ. (2018). Çin ve Tibet kaynaklarına göre Göktürk mitleri. *Belleten*, 82(293), 51-82.
- Findley, C. V. (2019). *Dünya tarihinde Türkler* (Çev.: A. Anadol). Alfa Yayınları.
- Giraud, R. (1961). *L'inscription de bain tsokto*. Paris.
- Giraud, R. (1999). *Gök Türk imparatorluğu* (Çev.: İ. Mangaltepe). Ötüken Yayınları.
- Golden, P. B. (2002). *Türk halkları tarihine giriş* (Çev.: O. Karatay). Karam Yayınları.
- Gökalp, Z. (1976). *Türk töresi*. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Gumilev, L. N. (1967). *Drevnie tyurki*. Moskova.
- Günel, Z. (2004). *İslâm Öncesi Türk tarihi ve kültürü*. Nobel Yayıncılık.
- Hirth, F. (1897). Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk: Beiträge zur Geschichte der Ost Türken im 7. und 8. Jahrhundert nach Chinesischen Quellen. *Die alttürkischen Inschriften der Mongolei*, Band 2, St. Petersburg: Neudruck der Ausgabe. 中译文见陈浩 (Çince tercümesi için bkz: Chen Hao) 跋欲谷碑-以汉文史料为中心的东突厥汗国史 (Tonyukuk Abidesi-Çince Tarihi Kayıtlar Temelinde Doğu Göktürk Kağanlığı Tarihi), 《欧亚译丛》 (Avrasya Çeviri Topluluğu) 3. Baskı.
- Hirth, F. (1899). Nachworte zur Inschrift des Tonjukuk, Beiträge zur Geschichte der Ost-Türken im 7. und 8. Jahrhundert nach Chinesischen Quellen. Wilhelm Radloff, Die Altürkischen Inschriften der Mongolei.
- Kafesoğlu, İ. (2017). *Türk milli kültürü*. Ötüken.
- Khazanov, A. M. (2015). *Göçebe ve dış dünya* (Çev.: Ö. Suveren). Doğu Kütüphanesi.
- Kirilen, G. (2021). *Göktürlere kalan miras*. Ötüken Neşriyat.
- Klyashtorny, S. G. (1966). Tonyukuk-Aşıde Yuançjen, Tyurkologičeskiy Sbornik (Andrey Nikolayeviç Kononov'a 60. Yaş armağanı). SSCB Orta Asya Bilim Akademisi Enstitüsü, Nauka Yayınevi, 202-205.
- Klyashtorny, S. G. (2003). *The history of central asia and runic writing monuments*. Faculty of Philology.
- Linghu, D. (令狐德棻). (1988). *Zhou shu (周書) (Zhou kayıtları)*. Zhonghua Shuju.
- Liu, Mau-tsai (1958). *Die chinesischen Nachrichten zur Geschichte der Ost- Türken (T'u-küe)*. Wiesbaden.
- Liu, X. (劉昫). (1997). *Jiu Tang Shu (舊唐書) (JTS: Eski Tang Tarihi)*. Zhonghua Shuju.
- Meinecke, F. (1962). *Machiavellism: The Doctrine of Raison d'état and Its Place in Modern History*. New Haven: Yale University Press.
- Mori, M. (1973). A-shih-tê Yüan-chên ve Tonyukuk. *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, 5(1-4), 87-93.
- Nadelyaev, B. M. (1963). Çteniyе orhono-eniseyskogo znaka ʒ i etimologiya imeni Tonyukuka-sb. *Tyurkologičeskie issledovaniya*, M (L), 197-213.
- Neocleous, M. (2014). *Devleti tahayyül etmek* (Çev.: A. Sarı). Notabene Yayınları.
- Orkun, H. N. (1936). *Eski Türk yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Orkun, H. N. (2004). *Türk sözlüğünün aslı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ouyang Xiu, Xin Tang Shu (1958). *Tan Hanedanı'nın yeni kronikleri*. Pekin.
- Ögel, B. (1971). *Türk kültürünün gelişme çağları*. Millî Eğitim Basımevi.
- Ögel, B. (1982). *Türklerde devlet anlayışı (13. yüzyılın sonlarına kadar)*. Başbakanlık Basım Evi.
- Ögel, B. (1993). *Türk mitolojisi I*. TTK.

- Ölmez, M. (2016). Ongi yazıtı, sorunlar ve çözüm önerileri. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, 64(1), 43-86.
- Roux, J. P. (2008). *Türklerin tarihi: Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 yıl* (Çev.: A. Kazancıgil, L. A. Özcan). Kabalcı Yayınevi.
- Scott, J. C. (2021). *Tahıla karşı ilk devletlerin derin tarihi*. (Çev.: A. E. Pilgir). Koç Üniversitesi Yayınları.
- Selçuk, H. (2020). Üç devir, üç devlet ve üç vezir (Bilge Tonyukuk, Nizamülmülk ve Lütü Paşa). Y. E. Tansü (Ed.), *Bilge Tonyukuk anısına Türkiye ve Türk dünyası araştırmaları-I* (s. 1-22). İksad Yayınevi.
- Sertkaya, O. F. (1979). Some problems of Köktürk history: The first line of the Tonyukuk Monument. *Central Asiatic Journal*, 23(3-4), 288-292.
- Sertkaya, O. F. (1986). Göktürk tarihinin meseleleri: Bilge Tonyukuk'un abidelerinin tarihlendirilmesi üzerine. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 24, 347-362.
- Smagulov N. B., & Tashagyl, A. (2015). Ancient Turkic Inscriptions Manifesto Kyltegin. *Bulletin of KSU. History. Philosophy series*, 3(75), 52-59
- Stebleva, I. V. (1965). *Turkic poetry of VI-VIII centuries*. Nauka Publishing House.
- Syzdykov S. M. (2014). *Karluq-Karakhan state: Political history and cultural heritage*. Foliant.
- Syzdykov S.M. (2000). *History of Karlyk state*. Training manual. Kazakoarat.
- Talat, T. (1988). *Orhon yazıtları, Kültigin, Bilge Kağan. Tunyukuk*. Simurg Yayınları.
- Taneri, A. (1981). *Türk devlet geleneği dün-bugün*. Töre Yayınları.
- Taşagıl, A. (1993). Kagan Kagan (692-716). *Belleten Türk Tarih Kurumu*, 57(218), 51-70.
- Taşagıl, A. (2014). *Gök-Türkler I-II-III*. Türk Tarih Kurumu.
- Taşagıl, A. (2018). *Göktürkler I-II-III*. Türk Tarih Kurumu.
- Taşagıl, A. (2020). Bilge Tonyukuk'un Gök Türk kağanlığına katkısı. K. Yıldırım (Ed.), *Bilge Tonyukuk Yazıtı'nın Dikilişinin 1300. Yılı UNESCO 2020 Bilge Tonyukuk Yılı Anısına "Tonyukuk Kitabı"*. 1 (317-337). Türk Ocakları İstanbul Şubesi.
- Tekin, T. (1968). *A grammar of Orkhon Turkic*. Bloomington, The Hague, Indiana University.
- Tekin, T. (2006). *Orhon yazıtları*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Thomsen, V. (1935). Moğolistan'daki Türkçe kitabeler (Çev.: R. Hulusi). *Türkiyat Mecmuası*, 3, 81-119.
- Togan, İ. (2013). Çin'de Yetişmiş Bir Kadim Devlet Adamı. H. Ş. User&B. Gül (Ed.), *Yalın Kaya Bitiği Osman Fikri Sertkaya Armağanı* (s. 563-577). Türk Kültürü Araştırmaları Enstitüsü.
- Wang, H. (1982). Apa Qaghan, founder of the Western Turkish khanate, the splitting up of the Turkish khanate and the formation of the western Turkish khanate. *Social Sciences in China*, 2, 124-152.
- Weber, M. (2010). *Şehir modern kentin oluşumu* (Çev.: M. Ceylan). Yarı Yayınçılık.
- Wei, Z. (魏徵). (1988). *Sui Shi (隋史)* (SS: Sui Tarihi). Zhonghua Shuju.
- Zholdasbekov M., Seidimbekov A., & Koishygara S. (2000). *Eltutka*. Atamura.

